A First EPQRST Journal- www.jahnavisanskritejournal.com , Issue- 15th & 16th , Vol - IV | ISSN 976-8645

व्याकरणं तत्सम्बद्धं भाषाविज्ञानञ्च

रामसेवक झा

भाषाया यत्तुविज्ञानं सर्वाङ्गं व्याकृतात्मकम्।

विज्ञानदृष्टिमूलं तद भाषाविज्ञानमुच्यते।।

(कपिल:)

भाषाभावयोरविच्छिन्न: सम्बन्धो भवति। भावभिव्यक्तीकरणे भाषाया अनन्यसाधारणं नैजं दायित्वमस्ति। चिरं यावद् व्यवह्रियमाणासु भाषासु काचिदन्यतमैव स्वीयं परिनिष्ठितरूपत्वं प्राप्नोति। संस्कृतभाषा तु गीर्वाणवाणीनाम्ना प्रसिद्धा। सर्वासु भाषासु विद्यमानानां शब्दानां वाक्यानाञ्च व्युत्पादनार्थं परिमार्जनार्थञ्च किमपि व्याकरणमपि दृष्टिगोचरीभवति। अन्यासां भाषाणां यानि व्याकरणानि, तेषां प्रयोजनं वाक्यानां शब्दानाञ्च शुद्धाशुद्धिसम्पादनमात्रम्। संस्कृतव्याकरणस्य तु न केवलं शब्दव्युत्पत्तिमात्रं प्रयोजनम्, किन्तु ततोऽन्यदपि प्रयोजनमस्ति। संस्कृतभाषायां बहूनि व्याकरणानि सन्ति, तानि च अष्टसु यद्वा नवसु संख्यासु विभक्तानि।

अष्टसु यद्वा नवसु संस्कृतव्याकरणेषु सम्प्रति पाणिनीयं व्याकरणं प्रसिद्धं मूर्द्धन्यञ्च स्थानमलभत। पाणिनीयं व्याकरणं संस्कृतभाषायां विद्यमानानां वाक्यानां शब्दानाञ्च व्युत्पत्तिं सम्पादयति, शब्दानाञ्च वास्तविकं मूलं स्वरूपं किमिति प्रश्नं समादधाति शब्दानां वास्तविकस्वरूपसम्पादनेन च मोक्षमपि सम्पादयति। अत एव पाणिनीयव्याकरणस्य भागत्रयं विद्वास: कृतवन्त:। तद्यथा – प्रक्रियांश:, परिष्कारांश:, अर्थांशश्च।

प्रक्रियांशे शब्दानां व्युत्पत्ति:। तद्यथ – 'राम + आलय: = रामालय:' इत्यत्र दीर्घसन्धि:। राम इत्यत्र रम्धातु: प्रकृति: घञ् इति प्रत्यय:। अस्मिन् भागे वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यादयो ग्रन्था: प्रसिद्धा:।

परिष्कारांशे लक्षणानां परिष्कार:। तद्यथा – 'अर्थवदधातुरप्रत्यय: प्रातिपदिकम्' इति सूत्रे किं नामार्थवत्त्वम्। वृत्तिमत्त्वमर्थवत्त्वमिति प्राचीना वैयाकरणा:। नवीना वैयाकरणास्तत्र परिष्कारं कृतवन्त:। "एतत्संज्ञाफलभूतविभक्ती-तरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्वम्"। अस्मिन् भागे लघुशब्देन्दुशेखरादयो ग्रन्था: प्रसिद्धा:।

अर्थांशे तु दर्शनभाग: शब्दानां मूलं स्वरूपं किमिति प्रश्नस्य समाधानम्। शब्दस्य यन्मूलं स्वरूपम्, तदेव शब्दब्रह्मनाम्ना व्याकरणदर्शने प्रसिद्धम्। तदुक्तं

श्रीभर्तृहरिणा- [1]

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत:।।

शाब्दिकैर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपेण द्विविधं शब्दमङ्गीकृतम्। तदुक्तं व्याकरण-दर्शनस्य मूर्द्धन्यभूते ग्रन्थे वाक्यपदीये [2]-

ISSN 976-8645

द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः।

एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते।।

व्यञ्जकः शब्दः प्राकृतध्वनिनाम्ना, व्यङ्ग्यश्च शब्दः स्फोटनाम्ना वैयाकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धिमागतः। वक्तुर्विवक्षया कण्ठताल्वदिव्यापारेण उच्चार्यमाणः श्रोता च श्रोत्रेन्द्रियेण परिगृह्यमाणो वैखरीनाम्ना प्रसिद्धः शब्दोऽन्तःकरणे स्थितस्य शब्दतत्त्वस्य व्यञ्जकः। अन्तःकरणे स्थितं शब्दतत्त्वं घटः पट इत्यादिव्यञ्जकध्वनिना घटपटाद्यात्मना अभिव्यक्तं सद् घटपटादिपदार्थान् बोधयति। यदन्तः स्थितं शब्दतत्त्वम्, स एव आत्मा।

तदुक्तं श्रीभर्तृहरिणा वाक्यपदीये [3]–

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते।।

अपि च [4]-

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।

तस्य प्रकृतितत्त्वज्ञस्तदाब्रह्मामृतमश्नुते।।

शब्दानां संस्कारः परमात्मनः प्राप्तेरूपायः। शब्दस्य प्रवृत्तितत्त्वं यश्च जानाति, स शब्दब्रह्मामृतमश्नुते। शब्दब्रह्मामृतमशित्वा च मुक्तो भवति। किञ्च यदन्तः शब्दतत्त्वं तदेव वाक्यस्य सत्यं स्वरूपम्।

तदुक्तम् [5]-

यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितम्।

तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता।।

यथा वेदान्तिनो –वदन्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्म। तथा संस्कृतभाषायाः पाणिनीयं व्याकरणं ब्रूते- सर्वं खल्विदं शब्दब्रह्मेति। वाच्यवाचकात्मकं नामरूपात्मकञ्च सर्वं खल्विदं जगत् शब्दतत्त्वोपादानभूतम्। अस्य सर्वस्य ब्रह्माण्डस्योपादानं शब्दतत्त्वम। शब्दतत्त्वं प्रकाशाप्रकाशयोरपि प्रकाशकम्। तदुक्तं श्रीभर्तृहरिणा [6]-

वाग्रूपता चेन्निष्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी।।

यदि अवबोधस्य ज्ञानस्य शाश्वती वाग्रूपता निष्क्रामेत् प्राणिषु न स्यात्। तर्हि प्रकाशोऽपि न प्रकाशेत। यतः सा वाग्रूपता प्रत्यवमर्शिनी। तदित्थं गीर्वाणवाण्याः सम्प्रति विद्यमानं व्याकरणं पाणिनीयाष्टाध्यायीनाम्ना प्रसिद्धं

शब्दस्य प्रक्रियात्मकं दार्शनिकञ्च स्वरूपं प्रतिपादयति। संस्कृतेतरभाषाव्याकरणापेक्षया श्रेष्ठं विशिष्टञ्च महत्त्वं पाणिनीयव्याकरणस्य दृष्टिगोचरीभवति।

सम्प्रति समुपलभ्यमानं भाषाविज्ञानं तु शब्दस्य कण्ठताल्वादिव्यापारेण वक्त्रा समुच्चार्यमाणं श्रोत्रा च श्रोत्रेन्द्रियेण परिगृह्यमाणं ग्रन्थेषु लिपिरूपेण परिदृश्यमानं यद् बाह्यं स्वरूपं तदेव प्रतिपादयति। वाचश्च यत् तुरीयं स्वरूपं यन्मनुष्या वदन्ति, तावन्मात्रे भाषावैज्ञानिकानां गतिः ।

अस्मिञ्जगति यद्यर्थस्य पूर्णं स्वरूपं यथार्थतया परिसमाप्तिताय च अस्माभिर्ज्ञातुं वाञ्छ्यते, अपि च भाषायाः सरलतमरूपस्यापि तत्त्वं जिज्ञास्यते, तदाऽस्य ब्रह्माण्डस्य स्वरूपं सृष्टिश्चेति विषयद्वयमवश्यमेव ज्ञातव्यम्। श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयोरपि बुद्धौ स्थितं तत्त्वमपि वेदितव्यम्। अन्यथा शब्दार्थौ पूर्णतया ज्ञातुं ग्रहीतुञ्च न शक्यते। अर्थात् सृष्टिमूल एव भाषातत्त्वं वर्तते। यथा बीजे एको महीरुहस्तिष्ठति, यदि तदबीजं न स्वीक्रियते तदा शाखापल्लवादिविशिष्टं वृक्षत्वमपि सम्यग्रूपेण स्थितं न स्यात्। एवं भाषाया अपि तत्त्वं विद्यते।

वाचस्तुरीयभागस्य बाह्यशब्दस्य व्याख्यानपरायणं भाषाविज्ञानं त्रिविधं दृष्टिगोचरीभवति – 1. व्याख्यानात्मकम् 2. वर्णनात्मकम् 3. ऐतिहासिकञ्च। कस्य वर्णस्य किं स्थानमित्यादिप्रश्नानां समाधानं व्याख्यानात्मकभाषाविज्ञानेन, भाषाणां यत्तुलनात्मकमध्ययनं तद् वर्णात्मकेन भाषाविज्ञानेन, शब्दानां यद्वा भाषाणामितिहासः स ऐतिहासिकेन भाषाविज्ञानेन सम्पाद्यते। भाषाविज्ञानस्य एते ये त्रयो भागा वर्तन्ते, ते सर्वे प्रायेण पाणिनीयव्याकरणस्य प्रक्रियांशेऽन्तर्भूताः। यश्च पाणिनीयं व्याकरणं तस्य शाखाश्च नाधीतवान् स भाषाविज्ञानकुशलो नैव सम्भवति। भाषाविज्ञाने प्रतिपादितेन केनचित्तथ्येन संस्कृतव्याकरणस्य सामञ्जस्यं केनचिच्च तथ्येन विरोधः। तद्यथा उदात्तादिस्वरानुसारेण अर्थपरिवर्तनमङ्गीकुर्वन्ति पाणिनीयवैयाकरणाः।

तत्र संस्कृतभाषायां त्रयः स्वराः - 1. उदात्तः 2. अनुदात्तः 3. स्वरितः। ताल्वादिषूर्ध्वभागेषु निष्पन्नस्य अच उदात्तस्वरः, ताल्वादिषु अधोभागे निष्पन्नस्य अचोऽनुदात्तस्वरः, उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ यस्मिन् समाहितौ भवतस्तस्याचः स्वरितस्वरः। उदात्तादिस्वरानुसारेण अर्थपरिवर्तनं पाणिनीयव्याकरणस्य महाभाष्ये दृष्टिगोचरं भवति।

तद्यथा [7]–

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।।

देवासुरसंग्रामे स्वरस्यापराधाद् महाननर्थः सञ्जातः। संस्कृतिरिक्तासु कासुचिद् भारोपीयभाषासु उदात्तादिस्वरानुसारेण अर्थः परिवर्तितः सञ्जातः। **चीनदेशे** एकस्यैव शब्दस्य उदात्तादिभेदेन अर्थो नितरां बेभिद्यते। तद्यथा – कवैई क्वोक-शब्दे इकारस्य उदात्तस्वरेण उच्चारणे सति दुष्टो देशः इत्यर्थोऽवगम्यते। तस्य च अनुदात्तस्वरेण समुच्चारणे तु विशिष्टो देशः इत्यर्थः पूर्वापेक्षया भिन्न एव जायते। एवम् **अफिरिकीभाषायामपि** एकस्यैव शब्दस्य उदात्तादिस्वरानुसारेण अर्था भेदं प्राप्नुवन्ति।

भाषावैज्ञानिकाः समुपलभ्यमानानां मूलस्वराणां संवृतादिभेदेन विभाजनं कृतवन्तः। ते यथा – 1. संवृतः 2. अर्धसंवृतः 3. अर्धविवृतः 4. विवृतः। एतेषां चतुण्णां संवृतादीनां भेदानुसारेण मूलस्वराणाञ्च मुख्यतया अष्टौ भेदान् ध्वनिविदः सम्पादयन्ति। ते यथा संवृतार्धसंवृतार्धविवृतविवृतभेदेन अग्रस्वराणां पश्चात् स्वराणाञ्च चत्वारो भेदा भवन्ति। अनयोश्चतुरश्चतुरो भेदान् सङ्कलय्य अष्टौ भेदाः संख्यायन्ते।

एवं ् व्यञ्जनानाञ्च प्रतिवेष्टितादिभेदेन वर्गं कृतवन्तः तद्यथा –1. स्पर्शः 2.. प्रतिवेष्टितः 3.. स्पर्शसङ्घर्षी 4.. अनुनासिकः 5.. पाश्विकः 6.. लुण्ठितः 7.. उत्क्षिप्तः 8. सङ्घर्षी 9.. अर्द्धस्वरः।

वस्तुतस्तु ऐतिहासिकभाषाविज्ञानविदामिदमनुसन्धानं संस्कृतव्याकरणदृशा अथ च प्रातिशाख्यकाराणां मतानुसारेण अविचारितरमणीयं दृष्टिपथं समायाति। ह्रस्वानामेकारादीनां लुण्ठितादिवर्णानाञ्च दोषग्रस्तत्वात् संस्कृतवाङ्मये वेदादौ तेषां प्रयोगो न दृष्टिगोचरीभवति। वैदिकयुगे लुण्ठितादिवर्णानामभावः सञ्जातः इत्येतावता वेदेषु तेषां समुपलब्धिर्न दृश्यत इति वक्तुं न युज्यते। महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् कृतवान्। तद्यथा –

संवृतः, कलाः, ध्मातः, एणीकृतः, अम्बूकृतः, अर्द्धकः, ग्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्ष्विण्णः, रोमश इति।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य चतुर्दशपटले इतोऽप्यधिका वर्णदोषाः कथिताः। शब्दानां शुद्धोच्चारणे असामर्थ्यात् प्रमादाद्वा दोषग्रस्ता वर्णाः समुच्चार्यन्ते। पालिप्राकृतभाषयोः केरलान्ध्रतमिलकर्णाटकमहाराष्ट्रमध्योत्तरप्रदेशविहारवङ्गहिमाञ्चलारूणाञ्चल- प्रान्तीयभाषासु इतोऽतिरिक्तासु भारोपीयभाषासु अमेरिकनभाषासु च विद्यमाना ये वर्णाः संस्कृतभाषायां न समुपलभ्यन्ते ते दोष-ग्रस्ताः संवृतादिदोषग्रस्तत्वादेव ते वर्णाः संस्कृतभाषायां न समुपलभ्यन्ते। अस्मिन् विषये संस्कृतव्याकरणदृशा यत्समाधानं कृतं तद् भाषाविज्ञानविद्भिः शिरसा स्वीकरणीयम्। सत्यमिदं प्रतिभाति। दोषग्रस्ता दोषरहिताः सार्थका निरर्थका वर्णात्मका ध्वन्यात्मकाश्च सर्वे शब्दाः सूक्ष्मरूपेण स्वमूलस्वरूपे लीनाः। वक्तुर्विवक्षया च प्रादुर्भवन्ति।

इग्यणोर्वैज्ञानिकतां प्रतिपादयन्ति भाषाविज्ञानविदः। व्यञ्जनानां मध्ये कस्यचिदपि व्यञ्जनस्य स्वरात्मकं रूपं न दृष्टिगोचरीभवति। किन्तु 'यवरल' इति यणवर्णानां स्वरात्मकं रूपं दृश्यते। व्यञ्जनानामुच्चारणं स्वरं विना न भवति। व्यञ्जनानि च कदापि स्वररूपेण न दृश्यन्तेः किन्तु यकारादिवर्णचतुष्टयमेतदपवादभूतं विद्यते। एतेषां वर्णानां स्वरात्मकमपि स्वरूपं दृश्यते। यकारादिवर्णचतुष्टयस्य स्वरात्मकं स्वरूपं क्रमशः 'इ, उ, ऋ, लृ' इति स्वरचतुष्टयं विदितव्यम्। अत एव भगवान् पाणिनिः 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रेण यकारादिवान्तस्य वर्णचतुष्टयस्य सम्प्रसारणं समादिष्टवान्। किञ्च न केवलमन्तस्थवर्णानां स्वरीभूतं स्वरूपम् 'इ, उ, ऋ लृ' इति वर्णचतुष्टयम्, अपि तु इकारादिस्वरचतुष्टयस्यापि व्यञ्जनीभूतं स्वरूपं यकारादयो विद्यन्ते। 'सुदध्युपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः', इत्यादिषु इकारदीनामेव यकाराद्यादेशाः। 'इयाज, उवाच' इत्यादिषु च यकारदीनाम् इकाराद्यादेशा दृश्यन्ते। एवम् इग्यणोः परस्परमभेदो दृश्यते। केवलमुच्चारणदृष्टया तयोर्यत्किञ्चिद्भिन्नत्वं श्रोत्रेन्द्रियेण प्रतियते। यकारादिवर्णचतुष्टयस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयता तेषां स्वरात्मकमेकं स्वरूपं प्रतिपादितम्।

भगवता पतञ्जलिना शब्दानां साधयता 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा.सू.1.1.56) इति सूत्रस्य महाभाष्ये – 'अनित्यत्वविज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानम्' इति वार्तिकस्य व्याख्यावसरे-

अनित्यत्वविज्ञानं तु भवति, नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। तत्र स एवायं विकृतश्च इत्येतन्नित्येषु नोपपद्यते। इति।

तदित्थं शाब्दिकानां मतानुसारेण शब्दानां नित्यत्वाद् भाषावैज्ञानिकानां विकासवादोऽपि बाधितः सुधी + उपास्य = सुदध्युपास्य इति शब्दद्वयं परस्परं पृथग् भिन्नञ्च वर्तते, न तु सुधी उपास्यः सुदध्युपास्यशब्दात्मना परिवर्तितः, उभयो रूपं भिन्नं भिन्नं वर्तते। सुधी उपास्य इत्यस्य उच्चारणप्रसङ्गे सुदध्युपास्य इत्युच्चारणीयम् । तच्च साधु। तथैव अपभ्रंशशब्दानां परिनिष्ठितानाञ्च संस्कृत-शब्दानां पृथक्-पृथक् सत्ता वर्तते, न तु संस्कृतशब्दा एव अपभ्रंशरूपेण यद्वा अपभ्रंशशब्दा एव संस्कृतशब्दरूपेण परिवर्तिताः। सर्वे साधवोऽसाधवश्च शब्दाः कुत्रचिद् ब्रह्माण्डे वर्तन्ते। शब्दानां नित्यत्वे स्वीकृते सति भाषान्तराणि आविर्भवन्ति। यथा राष्ट्रभाषा भारतीया हिन्दीभाषा। एषा भाषा पालिप्राकृतसंस्कृतापभ्रंशाङ्गलभाषीयशब्दानां परस्परं मिश्रणेन सम्पन्ना। एवमन्यासामपि भारतीयभाषाणां विश्वभाषाणाञ्च समभिव्यक्तिविषये विचारणीयम्। भाषान्तरीयशब्दानां परिवर्तनेन, विपरिणामेन वा भाषान्तरस्य न सृष्टिः, शब्दानां नित्यत्वात् तेषां विपरिणमनासम्भवात्।

किञ्च शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि कापि भाषा कस्याश्चिद् भाषाया जननी सम्भवति। उच्चरितः शब्दः क्षणिकः तत्स्थानेऽन्यः क्षणिकः शब्दः समभिव्यक्तः। उच्चरितः कर्णशब्दः क्षणिकः प्रध्वस्तः, तस्मिन् प्रसङ्गेऽन्य अपभ्रंशः कानशब्दः अभिव्यक्तः, न तु कर्ण एव कानरूपेण परिवर्तितः, उच्चरितस्य प्रध्वंसित्वात्, तस्य परिवर्तनासम्भवात्। सुस्थिरस्यैव वस्तुनः परिवर्तनं सम्भवति। यथा स्थिरस्यैव मृत्पिण्डस्य घटरूपेण परिवर्तनम्, तथा शब्दो मृदादिवन्न सुस्थिरः। अस्यां स्थितौ शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि न हि कस्यचित् शब्दस्य शब्दान्तरात्मना विपरिणयः। एवं शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि न काचिद् भाषा अन्यां भाषां जनयति, किन्तु अस्मिन् पक्षे भाषान्तरीयशब्दानां क्षणिकत्वात् तत्स्थाने अन्या भाषा समभिव्यक्ता भवति। शब्दानामभिव्यक्तिपक्षे तेषामभिव्यक्तिरनित्य, वक्त्रोद्घाता विनश्यन्ति, न शब्दाः। शब्दनित्यवादिमतानुसारेण भाषाणां समभिव्यक्तिविषये विचारः कर्तव्यः।।

सन्दर्भसङ्केतः –

1. वाक्यपदीयम् - 01 / 01

2. तदैव - 01 / 44

3. तदैव - 01 / 31

4.. तदैव - 01 / 132

5. वाक्यपदीयम् - 02 / 30

6. तदैव - 02 / 125

7. महाभाष्यम् - (पशपशाह्निकम्)

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. शुक्लः, श्रीरामगोविन्दः (1990) **वाक्यपदीयम्** , चौ.सं.संस्थान, वाराणसी
2. डॉ.श्रीमति.सन्तोषमितलः(2006)**भाषाशिक्षणेनवाचार**:,नवचेतनापब्लिकेशन्स, जयपुर।
3. द्विवेदी, डॉ. कपिलदेवः (2010) **भाषा-विज्ञान एवं भाषाशास्त्र**, विश्वविद्यालयप्रकाशन, वराणसी।

****